

طرد اجتماعی

(مورد مطالعه: طرد عینی و ذهنی سالمندان شهر تهران)

سوسن باستانی^۱

فاطمه رهنمای^۲

مریم قاضی نژاد^۳

تاریخ پذیرش: ۹۳/۶/۲۲

تاریخ دریافت: ۹۳/۲/۲۹

چکیده

تغییرات اساسی در ساختار زندگی فردی و اجتماعی در دوران سالمندی و فقدان برنامه‌ریزی برای این مرحله از عمر، سالمندان و جامعه را با وضعیت کمابیش مسئله‌سازی مواجه کرده که نیازمند بررسی و ارزیابی همه‌جانبه است. طرد اجتماعی که در ادبیات نظری و نیز سیاست‌گذاری‌ها، تبدیل به مبحثی به‌روز برای تحلیل مسائل و مشکلات همه اقشار اجتماع، در سطوح و ابعاد مختلف شده است، چندین بار در زمینه پژوهش‌های سالمندی نیز جای خود را به‌خوبی باز نموده است. این پژوهش به بررسی وضعیت شمول - حاشیه‌ای شدن سالمندان شهر تهران با عینک طرد اجتماعی پرداخته، و این مفهوم را در دو سطح عینی و ذهنی و در پنج بعد عملیاتی کرده است: طرد از منابع مادی، طرد از خدمات اجتماعی، طرد از روابط اجتماعی، طرد از محله و نیز طرد از انواع فعالیت‌های اجتماعی و در دو سطح عینی و ذهنی تقسیم شده است.

براساس بررسی نتایج پیمایش که بر روی ۱۲۳ سالمند شصت سال و بزرگ‌تر، در مناطق ۱، ۳، ۸، ۱۲، ۱۷ و ۱۸، به انجام رسید، از میان پنج وجه متفاوت طرد اجتماعی، تجربه طرد از انواع فعالیت‌های فرهنگی و احساس طرد از خدمات گوناگون، بیشترین فراگیری را بین سالمندان ساکن تهران داشته است. براساس یافته‌های پژوهش بین وجوه مختلف طرد اجتماعی ارتباط درونی وجود دارد، و طرد از یک وجه سبب تجربه طرد در بقیه وجوه می‌شود. در ضمن طردی که سالمند به‌طور عینی در زندگی تجربه می‌کند، سبب طرد ذهنی و در نهایت احساس در حاشیه قرار گرفتن سالمند می‌شود.

واژه‌های کلیدی: سالمندی، طرد اجتماعی، طرد عینی، طرد ذهنی.

۱. دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه الزهرا (نویسنده مسئول)، sbastani@alzahra.ac.ir

۲. کارشناس ارشد پژوهشگری، دانشگاه الزهرا، fatima_rahnama@yahoo.com

۳. استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه الزهرا، maghazinejad@yahoo.com

مقدمه و طرح مسئله

سالمندی فرآیندی زیستی، حاصل تغییرات خودبخودی، پیشرونده و بازگشت‌ناپذیر است که توانایی روحی و جسمی را بسیار کاهش می‌دهد. اما گذشته از تغییرات بیولوژیکی و طبیعی‌ایی که در این دوره از زندگی انسان رخ می‌دهد، سالمندان با تغییرات اساسی در ساختار زندگی فردی و اجتماعی مواجه‌اند که تطبیق‌پذیری با آن‌چندان برای فرد سالمند و نیز اطرافیان وی ساده نیست. مندلی^۱ (۱۹۹۰) معتقد است هرچند تغییرات طبیعی که در دوران پیری رخ می‌دهد منشأ درونی و ذاتی دارند، سالمند دچار برخی تغییرات بیرونی نیز می‌شود که به شیوه زندگی و عملکرد او در اجتماع بستگی دارد (مندلی، ۱۹۹۰ به نقل از قائم‌مقامی، ۱۳۷۱). فرگوسن^۲ (۱۹۸۲) نیز با اشاره به بازنشستگی اجباری ۶۵ ساله‌ها و فقدان برنامه‌ریزی برای این مرحله از زندگی می‌نویسد "ناگهان جامعه، سالمندان را به بیکاری اجباری و کاهش واقعی درآمد محکوم می‌کند. از سوی دیگر فرد سالمند، همکارانش را در کار یا اوقات فراغت ملاقات نمی‌کند. این عوامل باعث کاهش ارتباطات اجتماعی سالمند می‌شود، و در نهایت بی‌علاقگی به زندگی، بی‌هدف بودن ادامه زندگی و تمایل به انزوای اجتماعی را در پی خواهد داشت" (همان).

به‌طور کلی ارزش ندادن به سالمندان از سوی جامعه و نارسایی‌های ناشی از آن در بسیاری از موارد، این مرحله زندگی را دچار مشکل می‌سازد. از سوی دیگر عوامل مختلفی مانند بازنشستگی و کاهش درآمد ناشی از آن، کاهش ارتباطات اجتماعی، افزایش بیماری و سایر مسائلی که افراد در دوران کهنسالی با آن مواجه‌اند، ممکن است به کاهش مشارکت در زندگی اجتماعی، حاشیه‌ای شدن و انزوای اجتماعی سالمندان منجر شوند (ورومن، ۲۰۰۸). پدیده‌ای که با واژه «طرد اجتماعی سالمندان» توصیف می‌شود. مفهوم طرد اجتماعی که با توسعه برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌ها، به بخشی از جریان اصلی تفکر در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته تبدیل شده است، مفهومی گسترده‌تر از فقر شناخته می‌شود. زیرا این مفهوم اهمیت مشارکت در همه جنبه‌های یک جامعه خاص را منعکس می‌کند، و هم بر افراد و هم بر نهادها در راستای توانا ساختن و اجبار برای مشارکت اقتصادی و اجتماعی متمرکز است. بنابراین از آنجا که طرد، فقط

---

1. Mandle
2. Ferguson

به محرومیت مالی نسبی فقرا نمی پردازد، بلکه فرآیندهای گسترده تر منزوی شدن، جدا افتادن و مشارکت محدود در فعالیتهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را نیز مدنظر قرار می دهد توانسته به خوبی جای خود را در مباحث سالمندی باز کند.

از سوی دیگر گرچه در هر جامعه ای دسترسی کم و بیش به برخی منابع و امکانات ضروریست، اما احساس سالمند و ارزیابی ذهنی از موقعیت اش، به معیارهای متفاوتی وابسته است و هر فرد براساس ابعاد مختلفی مانند ارتباطات اجتماعی، وابستگی، سلامت، شرایط مادی و مقایسه های اجتماعی، آن را با دیدگاه خود ارزیابی می کند. در این حالت محققان ترجیح می دهند طرد را در دو سطح عینی و ذهنی بررسی کنند.

بر این اساس، هدف این پژوهش بررسی و توصیف ابعاد عینی و ذهنی طرد اجتماعی سالمندان در شهر تهران و تحلیل رابطه علی بین طرد عینی و ذهنی است.

پرسش های پژوهش

- سالمندان تهران با چه ابعادی از طرد اجتماعی عینی و واقعی مواجه اند؟
- سالمندان تهران چقدر و در چه زمینه هایی احساس طرد و به حاشیه رانده شدن می کنند؟
- چه ارتباطی بین طرد عینی و ذهنی در ابعاد مختلف وجود دارد؟

مروری بر پیشینه تحقیق

بکر و همکاران (۲۰۰۹) در پژوهشی با نام "شناخت عوامل خطر ساز طرد در طول دوران زندگی: سالمندی" که در مرکز ملی تحقیقات اجتماعی انگلستان انجام شد در پی شناسایی عوامل مطرود ساز چندگانه ای بودند که سالمندان با آن مواجه اند. آنها می نویسند: "شواهد بیان می دارد که دو عامل خطر ساز یا بیشتر می تواند پیامدهای منفی شدیدی بر کیفیت زندگی داشته باشد." محققان بر مبنای ادبیات نظری، ۱۶ عامل خطر را در سه زمینه منابع، مشارکت و کیفیت زندگی بررسی کردند که عبارتند از:

جدول ۱. عوامل خطرساز استفاده شده در تحلیل طرد اجتماعی چندبعدی

حوزه	زیرمجموعه	عوامل خطرساز طرد اجتماعی
منابع	منابع مادی و اقتصادی	درآمد نسبی پایین محرومیت مادی نداشتن حقوق بازنشستگی
	دسترسی به خدمات عمومی و خصوصی	دسترسی کم به خدمات دسترسی کم به حمل و نقل فقدان خدمات اقتصادی
	منابع اجتماعی	حمایت اجتماعی کم ارتباط کم با دیگران
مشارکت	فرهنگ، تحصیلات و مهارت‌ها	سواد خواندن و نوشتن
	مشارکت مدنی و سیاسی	رای ندادن در آخرین انتخابات عمومی
کیفیت زندگی	سلامت و رفاه	سلامت عمومی درک شده پایین مشارکت کم در فعالیتهای فیزیکی سلامت روانی پایین
	محیط زندگی	مسکن نامناسب فقدان احساس تعلق
	جنایت	ترس از بیرون رفتن بعد از تاریک شدن هوا

براساس یافته‌های آنها ۵۰ درصد سالمندان انگلیسی دو عامل خطرساز یا بیشتر را تجربه می‌کنند. همچنین دریافتند برخی از این ۱۶ عامل خطرساز با هم ارتباط درونی بالایی دارند و برخی دیگر نه؛ برای نمونه بیشترین همبستگی بین سلامت عمومی پایین (برمبنای گزارش سالمند) و نداشتن فعالیت فیزیکی مشاهده شد.

ورومن و همکاران (۲۰۰۸) برای بررسی طرد اجتماعی سالمندان در کشورهای عضو اتحادیه اروپا مطالعه‌ای تطبیقی بین این کشورها انجام داده است. این پژوهش با عنوان "طرد اجتماعی سالمندان: مطالعه تطبیقی بین کشورهای عضو اتحادیه اروپا" در سال ۲۰۰۸ انجام گرفت به منظور پاسخ به سؤالات زیر بود:

۱. طرد اجتماعی سالمندان بین کشورهای مختلف چه تفاوت‌هایی دارد؟

۲. چه تفاوت‌هایی بین جوانان و سالمندان هر کشور در تجربه طرد اجتماعی وجود دارد؟

۳. عوامل خطرزای فردی برای طرد اجتماعی سالمندان چیست؟

۴. کدام ویژگی‌های یک کشور منجر به طرد اجتماعی سالمند می‌شوند؟

نویسندگان برای ساخت الگوی مفهومی خود، از ترکیب دو رویکرد فرانسوی (که طرد را اساساً بر مبنای تنظیمات اجتماعی خاص و خرده‌فرهنگ‌ها می‌بیند) و آنگلوساکسونی (که فقر و طرد را نتیجه عوامل ساختاری می‌داند) استفاده می‌کنند؛ و ارتباط طرد اجتماعی با ویژگی‌های غیرمادی و هم مادی را امکان‌پذیر می‌دانند. آنها در هر یک از این ابعاد طرد، شاخص‌هایی را نیز مشخص می‌کنند: بُعد اول (طرد فرهنگی- اجتماعی) را با دو شاخص یکپارچگی اجتماعی (اشاره به ارتباطات اجتماعی و شبکه‌ها) و یکپارچگی هنجاری (اشاره به ارزش‌ها و هنجارها) می‌شناسند و بُعد دوم (طرد اقتصادی- ساختاری) را با دو شاخص توزیعی شاخص‌بندی کردند که اولی مادی (شامل درآمد و کالا) و دومی غیرمادی (مانند حقوق اجتماعی) است.

نویسندگان با استفاده از این الگوی مفهومی و با تحلیل ثانویه داده‌های تطبیقی موجود در EU-SILC2005:ESS2002 و SHARE 2004 و با این فرض اساسی که طرد اجتماعی برابر با فقر نیست به نتایج زیر رسیدند:

میزان طرد اجتماعی سالمندان بین کشورهای مختلف عضو اتحادیه اروپا با هم متفاوت است. در همه کشورهای بررسی شده سالمندان نسبت به جوانان از محرومیت مادی کمتری رنج می‌برند، اما به لحاظ اجتماعی از جوانان منزوی‌تر و ایزوله‌ترند.

سلامت، بهترین پیش‌بینی‌کننده طرد اجتماعی سالمندان در سطح فردی است.

نابرابری درآمد نیز بهترین پیش‌بینی‌کننده طرد اجتماعی سالمندان در سطح کشوری است.

بلک‌من (۲۰۰۱) در کتاب خود با عنوان "مراقبت اجتماعی و طرد اجتماعی" که پژوهشی تطبیقی از مراقبت سالمندان در اروپاست؛ پس از نامبردن انواع مراقبت سالمندان در ۶ کشور دانمارک، نروژ، بریتانیا، ایرلند، ایتالیا و یونان، در یک چارچوب تحلیلی و توصیفی به تعریف ویژگی‌های خدمات فراگیر می‌پردازد. از نظر او خدمات فراگیر خدماتی است که مانع از طرد اجتماعی سالمندان می‌شود یا آن را خنثی می‌کند. بلک‌من یکپارچگی، پایگاه شهروندی و مشارکت در جامعه را عوامل اصلی در زمینه طرد و حاشیه‌ای شدن می‌داند؛ همچنین طرد اجتماعی سالمندان را انکار حقوق شهروندی، کاهش مشارکت و یکپارچگی در زندگی اجتماعی

و نیز کاهش استقلال سالمند می‌داند. وی در پژوهش خود به اهمیت منابع مادی و اجتماعی اشاره می‌کند و می‌نویسد: "طرد اجتماعی به سبب فقدان دسترسی به یک منبع (منابع اجتماعی و مادی) به علت موانع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی به وجود می‌آید. این موانع با عملکرد طرد به وجود می‌آید و افراد قوی‌تر آن را کنترل می‌کنند". از نظر بلک‌من، میزان اتکای فرد به منابع مورد نیازش، نه تنها وابسته به ابعاد اجتماعی و مادی است، بلکه جنبه ایدئولوژیکی هم دارد که منعکس‌کننده انتظارات فرهنگی در ارتباط با افراد سالمند جامعه است.

شارف (۲۰۰۵) در پژوهش "طرد اجتماعی چندگانه و کیفیت زندگی افراد سالمند مطرود" به وسیله مصاحبه‌های عمیق با ۳۲ سالمند که از اشکال مختلف طرد رنج می‌بردند، توانست مجموعه عوامل بالقوه مشترک را شناسایی کند که منجر به طرد اجتماعی خواهند شد مانند بیوه‌شدن، بیماری‌های مزمن و از دست دادن منابع مادی به سبب بازنشستگی که از مهمترین این عوامل بودند. شارف طرد را در پنج دسته طرد از منابع مادی، روابط اجتماعی، فعالیت‌های مدنی، خدمات اساسی و همسایگی طبقه‌بندی کرد؛ هدف وی قراردادن سالمندان مطرود در یکی از این پنج طبقه بود. براساس نتایج این پژوهش معمول‌ترین شکل طرد اجتماعی، طرد از روابط اجتماعی بود که سالمندان در معرض طرد چندگانه تجربه کرده بودند. طرد از منابع مادی در جایگاه دوم قرار داشت. معمول‌ترین ترکیب دیده‌شده، طرد از منابع مادی و روابط اجتماعی بود که ارتباط نزدیک بین پدیده‌های فقر و محرومیت و تنهایی و انزوای اجتماعی را تأیید می‌کرد. نکته مهم دیگر ارتباط آشکار بین طرد از ارتباطات اجتماعی و طرد از خدمات پایه‌ای بود، که بر مبنای آن محدودیت در ارتباطات اجتماعی برای سالمندان ممکن است استفاده از خدمات در خانه و محیط بیرون را محدود کند. نکته دیگری که شارف در پژوهش خود بدان پی برد اینکه سالمندان با وجود رنج‌بردن از انواع طرد، عموماً کیفیت مناسبی از زندگی را با تأکید بر دو جنبه اصلی زندگی‌شان ابراز می‌کردند: اول توانایی‌شان برای مستقل ماندن با وجود چالش‌های زندگی روزانه و دوم پذیرش دیدگاه‌های روحانی و فلسفی در این دوره از زندگی.

تعریف مفاهیم

تعریف طرد اجتماعی

طرد اجتماعی واژه‌ای پیچیده است که "ارائه تعریفی ساده از آن مشکل است" (اتحادیه اروپا، ۱۹۹۲: به نقل از سیلور، ۱۹۹۴). این مفهوم با گسترش مفاهیم فقر و نابرابری، به ابزار جدیدی

برای تحلیل شکاف‌های اجتماعی و موقعیت افراد به حاشیه رانده‌شده، تبدیل شده است و با " ناتوانی در دستیابی به امکاناتی از زندگی که بیشتر اعضای جامعه از آن بهره‌مندند" تعریف می‌شود. واحد طرد اجتماعی اروپا^۱ (۲۰۰۱)، طرد اجتماعی را این‌گونه تعریف کرده است: "طرد، واژه‌ای جامع برای توصیف حالت‌هایی است که در آن افراد یا حوزه‌های گوناگون با ترکیبی از مشکلات به‌هم پیوسته رنج می‌برند مانند بیکاری، فقدان مهارت، درآمد کم، خانواده فقیر، خانواده از هم پاشیده، بیماری و زندگی در محیطی با جرائم بالا". عوامل منجر به طرد - شامل عواملی که ریشه در فرد، خانواده یا وقایع اقتصادی - اجتماعی دارند - بسیار متعدد و گوناگون‌اند؛ بر هم اثر متقابل دارند و اغلب یکدیگر را تقویت می‌کنند. البته به عقیده سیلور (۱۹۹۴) چندبعدی و ارتجاعی بودن مفهوم طرد، نه تنها ایرادی ندارد، بلکه "مشکلات تعریف طرد و حقیقت تفسیر آن با راه‌های مختلف و برحسب زمان و مکان، فرصتی تازه فراهم می‌کند. طرد، واژه‌ای چندمعنایی است؛ بنابراین به تعاریف معنایی گسترده‌ای نیاز دارد" (سیلور، ۱۹۹۴).

سالمندی

سالمندی را می‌بایست از جنبه‌های گوناگون تعریف کرد. فیلیپس^۲ و همکارانش سه وجه ویژه سالمندی را چنین بیان می‌کنند:

۱. سالمندی زیست‌شناختی که در نتیجه بالارفتن سن و تغییرات بیولوژیک در فرد بروز می‌کند.

۲. پیری روان‌شناختی که با گذشت سن ظرفیت سازشی و تطابق با محیط تغییر می‌کند.

۳. پیری اجتماعی که با گذشت سن، نقش فرد در خانواده، محل کار، اجتماع و نیز علائق و فعالیت‌های فرد تغییر می‌کند.

از آنجا که سالخوردگی یا پیری، فرآیندی است با جنبه‌های گوناگون زیستی، روان‌شناختی و اجتماعی، دستیابی به تعریف دقیق و روشن از آن میسر نیست. عموماً اشتراک نظر درباره تعریف یا تعاریف زیست‌شناختی پیری آسان‌تر از تعاریف این پدیده از منظر روان‌شناختی و جامعه‌شناختی به دست می‌آید.

---

1. Social Exclusion Unit

2. Philips

در این پژوهش به تبعیت از سازمان بهداشت جهانی (WHO) افراد ۶۰ ساله و بزرگ‌تر، سالمند در نظر گرفته شده‌اند.

ادبیات نظری

سالمندان، از جمله گروه‌های آسیب‌پذیر جوامع مختلف به‌شمار می‌روند. از دهه ۵۰ و ۶۰ میلادی محققان جهانی مانند تاونزند^۱ و ویدربرن^۲ خاطرنشان کردند که سالمندان یکی از بزرگ‌ترین گروه‌هایی هستند که در فقر زندگی می‌کنند؛ به‌ویژه مرگ یکی از زوجین و تنهاشدن سالمند سبب افزایش آسیب‌پذیری این گروه می‌شود. درباره عملکرد- محرک‌هایی که سبب طرد اجتماعی سالمندان می‌شوند، محققان به عوامل گوناگونی اشاره کرده‌اند که اسامیت (۲۰۰۴) آنها را به چهار دسته کلی تقسیم کرد:

۱. ویژگی‌های مربوط به سن (تغییرات درآمد همراه با بازنشستگی، بیماری‌های مزمن، سازگاری با تنها زندگی کردن و...)

۲. شرایط نامساعد تجمعی در طول دوران زندگی

۳. ویژگی‌های اجتماع

۴. تبعیض به علت سن.

براساس تحقیقات انستیتو سالمندی آکسفورد (۲۰۰۸)، بیماری و نیز عوامل روابط خانوادگی، مخصوصاً مرگ یکی از زوجین و طلاق، عوامل خطرناک اصلی طرد در سالمندی هستند. دومین عامل خطرناک، فقر مالی و سومین آن نیاز به پرستار در صورت بیماری، زوال عقل یا معلولیت بیان شدند. سایر عوامل خطرناک معرفی شده از سوی این انستیتو، به‌ترتیب اولویت عبارتند از: زندگی در مناطق روستایی، مهاجر بودن، دسترسی محدود به خدمات و مراقبت‌های اجتماعی، محله و مسکن نامناسب، خروج زود هنگام از بازار کار و فقدان دسترسی به IT.

مشکل اساسی در زمینه طرد اجتماعی سالمندان این است که فقر و نابرابری درآمد عناصر اصلی مباحث عام طرد اجتماعی محسوب می‌شوند. مباحث طرد اجتماعی بیشتر در پی ادغام جوانان و بیکاران در بازار کار است؛ بنابراین فقدان داده‌های مناسب پیرامون طبیعت فقر و طرد

---

1. Townsend
2. Wedderburn

تجربه شده توسط سالمندان آشکار است. شارف (۲۰۰۰) در این باره می‌نویسد: "مشکلی که محققان برای مفهوم‌سازی طرد اجتماعی سالمندان با آن روبه‌رو هستند عبارتست از نیاز به فراتر رفتن از مباحث رایج پیرامون طرد اجتماعی (مانند تأکید بر اشتغال در نقش عامل اصلی ادغام) به‌ویژه بررسی ادغام اجتماعی در زمینه روابط و منابعی که فراتر از اشتغال وجود دارند". وی آغاز مناسب برای دستیابی به این هدف را باور داشتن تفاوت بین وجه توزیعی فقر (کمبود منابع مادی) و وجه رابطه‌ای طرد (کمبود پیوندهای اجتماعی) می‌داند و می‌نویسد: "طرد فقط به محرومیت مالی نسبی فقرا نمی‌پردازد، بلکه به فرآیندهای گسترده‌تر منزوی شدن مثل جدا افتادن از فعالیت‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، یا مشارکت محدود در آنها می‌پردازد که با فقر همراه است. طرد اهمیت وجه توزیعی منابع مادی را کاهش نمی‌دهد، بلکه برای تمرکز بر موضوع‌های رابطه‌ای مانند مشارکت اجتماعی ناکارآمد، کمبود یکپارچگی اجتماعی و کمبود قدرت، مناسب است.

شارف (۲۰۰۰) در مقاله‌ای با نام "طرد اجتماعی و سالمندان؛ به سوی یک چارچوب مفهومی"، سه شاخه از مباحث طرد اجتماعی را که می‌بایست لازمه پژوهش‌های سالمندی شناخته شود چنین بیان می‌کند:

- مباحث دورکیمی که بر مشارکت سالمندان در جنبه‌های مختلف داخل و خارج از اجتماع‌های محله‌ای مربوط می‌شود و بر مشارکت و یکپارچگی فراتر از بازار کار تأکید می‌کند و گستره وسیعی از روابط اجتماعی و نقش‌هایی را در برمی‌گیرد که سالمندان قادر به پذیرش آن هستند.

- سطح دوم بر جنبه‌های مکانی و جغرافیایی طرد متمرکز است و طرد را نمودی از تبعیض‌های محله‌ای می‌شناسد. در این راستا مدنی‌پور (۱۹۹۸) می‌نویسد: "فضا نقش مهمی در یکپارچگی یا جدایی جوامع شهری دارد. فضا نماد روابط اجتماعی است که بر شکل (هندسه) این روابط تأثیر می‌گذارد و آن را شکل می‌دهد. بنابراین بررسی طرد اجتماعی بدون چنین نگاهی به تبعیض‌های محله‌ای ممکن نیست. طرد و یکپارچگی اجتماعی در واقع پدیده‌های فضایی-اجتماعی هستند."

- سطح سوم، مباحث طرد را گونه‌ای از فقدان مشارکت در نهادها^۱ معرفی می‌کند. تأکید بر

خدماتی است که مسئولان از ارائه آن به مناطق حاشیه‌ای خودداری می‌کنند. از نظر گانز^۱ (۱۹۷۲) مناطق اجتماعی مطرود و ساکنان آن با "انزوای نهادی" مواجه می‌شوند.

شارف و همکارانش با توجه به این سه گروه، طرد را در ۵ وجه طرد از منابع مادی، طرد از خدمات، طرد از فعالیت‌های فرهنگی، مدنی و سیاسی، طرد از روابط اجتماعی و نهایتاً طرد محله‌ای عملیاتی و شاخص‌های هر یک را معرفی کرده‌اند که در روش تحقیق به آن می‌پردازیم.

سطوح طرد

از دیگر طبقه‌بندی‌های مهم و اساسی طرد، تفکیکی است که برحسب معیارها و موقعیت عینی و واقعی افراد، در مقابل ارزیابی‌های ذهنی آنان انجام شده است. درحقیقت سطح عینی طرد به جنبه‌های واقعی حیات فردی و اجتماعی اشاره دارد. در این سطح، شرایط زندگی افراد براساس واقعیت کنونی آنان بررسی می‌شود، البته ارزیابی و ابراز سالمندان از وضعیت زندگی بد و نامساعدشان مدنظر نیست (جوهر، ۲۰۰۷، به نقل از قاضی‌نژاد، ۱۳۸۹). در حالی که طرد ذهنی، جنبه‌ای از طرد است که به احساس و تلقی فرد از موقعیت خود، از جنبه مطرود یا مشمول بودن اشاره دارد و ارزیابی ذهنی فرد از شرایط زندگی خود است.

از آنجا که تلقی و ارزیابی هر فرد از موقعیت و شرایط زندگی خود ممکن است تأثیر ویژه‌ای بر رفتارها و فعالیت و نیز مشارکت شخص در زندگی و تلاش او برای به‌زیستی اجتماعی داشته باشد، طرد در سطح ذهنی نیز در کنار طرد عینی، تأمل‌برانگیز و مهم است (اکنر و لوئیس^۲، ۱۹۹۹).

روش پژوهش

این پژوهش پیمایشی است که در میان سالمندان ۶۰ سال به بالای ساکن مناطق ۲۲ گانه شهر تهران انجام شده است. براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، تعداد سالمندان تهرانی ۶۷۹,۲۷۶ نفر بوده است؛ که ۸/۷۰ درصد جمعیت تهران را دربر می‌گرفت (مرکز آمار ایران). در این پژوهش مناطق ۲۲ گانه تهران به سه خوشه بالا، متوسط و پایین تقسیم و سپس از هر خوشه، دو منطقه به صورت تصادفی انتخاب شده است؛ شامل مناطق او ۳ از خوشه بالا، ۸

1 . Gunz

2 . Oconnor & Lewis

و ۱۲ از خوشه متوسط و ۱۷ و ۱۸ از خوشه پایین است. ۱۲۳ نفر نیز به روش طبقه‌بندی خوشه‌ای، از خوشه‌های نامبرده انتخاب شدند. شیوه سنجش متغیرها در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲. شیوه عملیاتی کردن متغیرها

مفهوم	وجوه	شاخص‌ها	شیوه سنجش
		فقر	سرانه درآمد پس از کسر بدهی‌ها و اقساط
	طرد از منابع مادی	ویژگی‌های مسکن، بهره‌مندی از کالاهای ماندگار، توانایی محرومیت مادی	مالی برای یک سفر در سال، برخورداری از تغذیه مناسب و نیز مراجعه به پزشک هنگام نیاز
	میزان استفاده از خدمات زیر:		
	طرد از خدمات اجتماعی	حمل‌ونقل عمومی، آب، برق و گاز، تلفن، بیمه‌های درمانی، درمانگاه و بیمارستان‌های دولتی، مطب‌های خصوصی، کارت منزلت، پست، بانک، خواربار و نهایتاً میادین میوه و تره‌بار	
		انزوا	فراوانی روابط (رودر رو و تلفنی)
طرد اجتماعی	طرد از روابط اجتماعی	تنهایی	میزان رضایت از کمیت و کیفیت روابط
		حمایت اجتماعی	دریافت کمک برای نیازهای روزانه، دریافت کمک هنگام نیاز مالی و بیماری و تنهایی و دلتنگی
	طرد از محله		دسترسی محله‌ای، برخورداری از امنیت برای رفت‌وآمد در شب، فقدان تجربه جنایت یا مزاحمت، دیدگاه مثبت به محله و ساکنان آن
		فعالیت‌های مذهبی	شرکت در نماز جماعت، جمعه و مجالس مذهبی، فعالیت‌های مذهبی
	طرد از فعالیت‌های اجتماعی-فرهنگی	فعالیت‌های سیاسی	شرکت در انتخابات مجلس و ریاست‌جمهوری، فعالیت‌های سیاسی
		فعالیت‌های فرهنگی-مدنی	عضویت در گروه‌ها و سازمان‌های فرهنگی-مدنی

برای گردآوری اطلاعات از پرسشنامه استفاده شد. پرسشنامه‌ها از طریق مصاحبه و با مراجعه به خانه افراد کامل و اعتبار آن با روش آلفای کرونباخ تأیید شد (جدول ۳).

جدول ۳. میزان روایی متغیرها

میزان روایی	متغیر	طرد ذهنی از منابع مادی	طرد عینی از روابط	طرد ذهنی از روابط	طرد عینی از فعالیت‌های مدنی	طرد ذهنی از فعالیت‌های مدنی	طرد عینی از خدمات	طرد ذهنی از خدمات	طرد محل‌های
۰/۶۶	۰/۶۷	۰/۷۱	۰/۷۸	۰/۶۳	۰/۷۰	۰/۶۰	۰/۶۰	۰/۶۰	۰/۶۰

یافته‌های پژوهش

سیمای پاسخگویان

از کل جامعه آماری بررسی‌شده، ۵۲ درصد زن و ۴۸ درصد مرد ۶۰-۹۲ ساله بودند. میانگین سن پاسخگویان ۶۷/۹ سال گزارش شده است. ۶۹/۹ درصد سالمندان بررسی‌شده متأهل بودند. ۱۹/۵ درصد بی‌سواد و نزدیک به ۳۴ درصد آنان سواد ابتدایی داشتند. از سوی دیگر ۱۱/۴ درصد از پاسخگویان سالمند با مدرک تحصیلی دیپلم و ۲۲/۸ درصدشان نیز مدرک کارشناسی یا بالاتر داشتند. ۳۸/۲ درصد پاسخگویان از مزایای بازنشستگی بهره‌مند بودند، البته ۶/۵ درصدشان پس از بازنشستگی دوباره مشغول به کار شدند. تعداد فرزندان پاسخگویان بین ۱۰-۰ متغیر بود و میانگین تعداد فرزندان ۴/۶۱ به دست آمد. ۹۴/۳ درصد آنان نیز دست‌کم یک فرزندشان در تهران سکونت داشت. ۷۰/۷ درصد از پاسخگویان در خانه خود، ۶/۵ درصد در خانه یکی از فرزندان‌شان و فقط یک زن با برادرزاده‌اش زندگی می‌کردند. ۶۶/۴ درصد سرپرست خانواده و ۲۶/۲ درصد همسر سرپرست خانواده بودند. ۶/۶ درصد پاسخگویان نیز فرزندشان را سرپرست خانواده اعلام کردند. ۸۶ درصد دست‌کم یک منبع درآمد برای گذران زندگی داشتند، ۱۰/۶ درصد آنان به فرزندانشان و نهایتاً ۳/۲ درصد به سازمان‌های حمایتی وابسته بودند.

طرد اجتماعی

طرد از منابع مادی

طرد عینی از منابع مادی، با دو شاخص فقر و محرومیت مادی سنجیده شد. فقر برحسب قسط

و بدهی خانوار و سرانه درآمد بررسی شده است. در جدول ۴ آماره‌های مربوط به سرانه درآمد پاسخگویان آمده است. هرچند میانگین درآمد به‌ازای هر فرد ۲۶۰ هزار تومان است، اما بیشترین درصد پاسخگویان برابر با ۴۲/۳ درصد، درآمد سرانه‌ای کمتر از ۱۵۰ هزار تومان داشتند.

جدول ۴. آماره‌های سرانه درآمد پاسخگویان

کمینه	بیشینه	میانگین	انحراف معیار
-۲۰	۷۵۰ هزار تومان	۲۶۰ هزار تومان	۲۱۱/۵۲

براساس بررسی وضعیت مسکن سالمندان، برخی از آنان با مشکلاتی مواجه بوده‌اند. در حالی که مسکن ۶۵/۸ درصد پاسخگویان به لحاظ هر شش ویژگی در شرایط مناسبی قرار داشت، مسکن بقیه آنان، دست‌کم در یک و حداکثر در ۵ ویژگی نامناسب گزارش شده است. درباره شاخص بهره‌مندی از کالاهای ماندگار مانند تلویزیون، تلفن و لباسشویی پرسش شد. بر مبنای نتایج، ۷۷/۲ درصد پاسخگویان از هر سه کالا، ۱۸ درصد از دو کالا و ۴/۱ درصد از یک کالا بهره‌مند بودند.

از سالمندان در خصوص توانایی مالی برای دست‌کم یک سفر در سال پرسش شد. اگر پاسخگویی به علتی جز وضعیت جسمی، روحی و... سفر نمی‌رود در این شاخص محروم شناخته نمی‌شود. ۲۵/۲ درصد سالمندان بیان کردند که به علت مسائل اقتصادی امکان یک سفر در سال را نیز ندارند.

درباره وضعیت تغذیه، سالمندانی که به علت تنگدستی نتوانند دست‌کم هفته‌ای یک‌بار مرغ، گوشت یا ماهی بخورند محروم به‌شمار می‌روند. براساس نتایج به‌دست آمده، ۲۶/۸۳ درصد پاسخگویان نمی‌توانسته‌اند دست‌کم یک‌بار در هفته گوشت و مرغ بخورند.

آخرین شاخص محرومیت مادی، مراجعه‌نکردن به پزشک به علت ناتوانی مالی است. براساس گفته‌های ۱۲/۲ درصد پاسخگویان، در سال گذشته، پیش آمده است که به سبب مسائل مالی، امکان مراجعه به پزشک یا فراهم کردن وسایلی مانند عینک، سمعک، واکر، ویلچر و دندان مصنوعی را نداشته‌اند.

در مجموع شاخص طرد عینی از منابع مادی، از ترکیب شاخص‌های فقر و محرومیت مادی ارزیابی شد. میانگین این شاخص از یک (فقدان تجربه طرد) تا پنج (تجربه طرد بسیار زیاد) برابر ۳/۰۶ با انحراف معیار ۱/۰۴ گزارش شد.

برای سنجش **طرد ذهنی از منابع مادی**، از پاسخگویان درباره کفایت درآمدشان برای برآوردن نیازهای روزانه، ارزیابی وضعیت مالی‌شان در مقایسه با همسالانشان و نگرانی آنان در خصوص مشکلات مالی پیش‌بینی نشده، پرسش شد.

در حالی که پاسخگویان اوضاع مالی خود برای برآوردن نیازهای روزانه را متوسط رو به بالا می‌دانند، به لحاظ مالی ۲۵/۴ درصد به اندازه خیلی زیاد و زیاد و ۳۲/۸ درصد در حد متوسط، نگران آینده بودند. میانگین احساس طردی که پاسخگویان از منابع مادی در دامنه نامبرده دارند، ۲/۸۳ با انحراف معیار ۰/۸۶ گزارش شده است.

طرد از خدمات

درباره **طرد عینی از خدمات**، از سالمندان درباره میزان استفاده از خدمات حمل‌ونقل عمومی، آب، برق و گاز، تلفن، بیمه‌های درمانی، درمانگاه و بیمارستان‌های دولتی، مطب‌های خصوصی، کارت منزلت، پست، بانک، خواربار و نهایتاً میادین میوه و تره‌بار سؤال شد.

نزدیک به ۷۰ درصد پاسخگویان از خدمات آب، برق، گاز، تلفن و نیز خواربار بسیار زیاد و زیاد استفاده می‌کردند؛ استفاده از بانک و میادین میوه و تره‌بار از خدماتی بودند که تقریباً نیمی از پاسخگویان بسیار زیاد و زیاد از آنها استفاده می‌کردند. ۱۰/۶ درصد از پاسخگویان هیچ بیمه درمانی نداشتند و فقط ۱۶/۳ درصد آنان بیمه تکمیلی داشتند. ۳۰ درصد پاسخگویان بسیار زیاد و زیاد از خدمات حمل‌ونقل عمومی بهره می‌بردند. کارت منزلت و پست، با کمترین استقبال در بین سالمندان مواجه شدند که تنوع نداشتن در کارکرد و کاربرد محدود آنها مهمترین دلیل بی‌رغبتی نسبت به آنها بود. فقط ۷/۳ درصد پاسخگویان از کارت منزلت و ۱۱/۴ درصدشان از پست استفاده می‌کردند.

۲۲/۰ درصد پاسخگویان طرد از خدمات را کم و بسیار کم، ۵۰/۴ درصد متوسط و ۲۷/۶ درصد بالا تجربه می‌کنند.

طرد ذهنی از خدمات براساس میزان رضایت سالمندان از خدمات مصرفی سنجیده شد. کمترین رضایت مربوط به خدمات حمل‌ونقل عمومی بود و فقط ۱۱/۳ درصد از پاسخگویان از

آن راضی بودند. پس از آن بیمه‌های خدمات درمانی قرار دارد که ۲۷/۲۴ درصد پاسخگویان از آن رضایت داشتند. جز خدمات آب، برق، گاز، تلفن و خواربار که رضایت نیمی از پاسخگویان را جلب کردند، بقیه خدمات نامبرده فقط رضایت نزدیک به سی درصد پاسخگویان را جلب کردند. بررسی طرد ذهنی از خدمات، حاکی از آن است که ۵/۷ درصد پاسخگویان طرد از خدمات احساس نمی‌کردند، ۴۸/۸ درصدشان به اندازه متوسط و ۳۵/۰ درصدشان هم طرد بالایی از خدمات اجتماعی را احساس می‌کردند.

طرد از روابط اجتماعی

طرد عینی از روابط اجتماعی با سه شاخص انزوا، تنهایی و فقدان حمایت اجتماعی سنجیده می‌شود.

انزوای اجتماعی یعنی کمترین ارتباط با دیگران، که در این زمینه کمیت روابط - تعداد و فراوانی روابط - بیشتر پاسخگویان (۶۷/۵) با اطرافیان بسیار کم بوده است. ۱۷/۱ درصدشان روابط متوسط و ۱۴/۶ درصدشان نیز بیش از متوسط با دیگران رابطه داشتند.

"احساس تنهایی شرایطی است که شمار روابط موجود، کمتر از خواسته یا مناسب فرد است یا شرایطی که صمیمیت خواهان فرد در آن تحقق نمی‌یابد" (دماکاکس، ۲۰۰۶). بنابراین برای سنجش تنهایی سالمندان، از آنان پرسیدند آیا میزان رابطه فعلی با اطرافیان، به اندازه دلخواه آنان است؟ همچنین از نظر آنان چه اندازه از این رابطه صمیمانه و محترمانه است؟

در حالی که ۳۳/۳ درصد پاسخگویان کمیت و کیفیت رابطه‌ای که با اطرافیان دارند زیاد و حتی بیش از آن راضی هستند، ۴۴/۷ درصدشان به اندازه متوسط و ۲۲ درصدشان کم و بسیار کم از چگونگی روابطشان با دیگران رضایت دارند.

برای بررسی **حمایت‌های اجتماعی** از سالمندان درباره دریافت کمک برای انجام کارهای روزانه که به تنهایی قادر به انجام آن نیستند، نیاز مالی، بیماری و نهایتاً تنهایی و دلتنگی، که سالمند به مصاحب و همنشین نیاز دارد، پرسش شد.

همسر و فرزندان تقریباً تنها منابع حمایتی سالمندان برای انجام کارهای روزانه بودند و خویشاوندان در این زمینه هیچ سهمی ندارند. همسایگان فقط برای خرید کردن آن هم به اندازه کم و برای ۷/۱ درصد سالمندان نقش حمایتی داشتند.

هرچند همه سالمندان در انجام کارهای روزانه به کمک نیاز ندارند، اما نیاز به یک تکیه‌گاه مالی، پرستار و هم‌صحبت برای همه پاسخگویان ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین از سالمندان پرسیده شد که هنگام نیاز در هر یک از موارد نامبرده روی کمک چه کسی حساب می‌کنند؟ فرزندان سالمندان اصلی‌ترین حامی آنها هنگام نیاز هستند و همسر در مرتبه بعدی قرار دارد. البته باید توجه داشت که ۳۰ درصد سالمندان همسر ندارند و به همین علت از حمایت او محروم می‌شوند. نقش خواهر و برادر، خویشاوندان و دوستان در تأمین حمایت اجتماعی برای سالمند بسیار کم‌رنگ است. ۱۴ درصد پاسخگویان زمان نیاز "هیچ‌کس" را برای حمایت نداشتند.

میانگین شاخص طرد عینی از روابط اجتماعی از سه شاخص نامبرده (انزوا، تنهایی، برخورداری از حمایت اجتماعی) به دست آمد و از یک (فقدان تجربه طرد) تا پنج (تجربه طرد بسیار زیاد)، ۳/۴ با انحراف معیار ۰/۶۵ گزارش شد.

سنجش طرد ذهنی از روابط اجتماعی با استفاده از "شاخص‌های ذهنی" میشل فاین (۲۰۰۹) انجام شد که برای نشان دادن درک افراد سالمند از روابط خود با سایرین به کار می‌رود.^۱ فاین برای سنجش این شاخص، چهار پرسش را بیان کرد: ۱. چقدر احساس تنهایی می‌کنید؟ ۲. چقدر هنگام مشکلات احساس کمبود تکیه‌گاه دارید؟ ۳. چه اندازه هنگام نیاز، کسی برای کمک در اطرافتان هست؟ ۴. به نظر خودتان دوستان زیادی دارید؟

در حالی که ۶۵ درصد پاسخگویان بیان کردند که در صورت نیاز به کمک به اندازه زیاد و بسیار زیاد کمک اطرافشان دارند، ۵۵/۳ درصدشان هم احساس تنهایی می‌کردند. ۳۳/۳ درصد سالمندان زیاد و بسیار زیاد احساس تنهایی و ۳۱/۷ درصد هم احساس کمبود دوست می‌کردند و معتقد بودند که دوستان کم یا بسیار کم دارند.

میزان طرد ذهنی پاسخگویان از ترکیب نتایج پرسش‌ها به دست آمد. میانگین این شاخص از یک (فقدان احساس طرد) تا پنج (احساس طرد بسیار زیاد)، برابر ۲/۶۶ با انحراف معیار ۰/۷۷ گزارش شد. فقط ۴/۹ درصد پاسخگویان احساس طرد از روابط اجتماعی نمی‌کردند.

۱. فاین این شاخص‌ها را از HILDA survey استفاده کرده است.

طرد از محله

از آنجا که فضا نماد روابط اجتماعی و شکل دهنده آنهاست، نقش مهمی در پراکندگی یا انسجام جوامع شهری دارد و ادغام یا طرد اجتماعی نیز پدیده‌هایی فضایی- اجتماعی هستند (مدنی‌پور: ۱۹۹۸، به نقل از شارف: ۲۰۰۱). براساس پژوهش‌های شارف (۲۰۰۵)، همسایگی تأثیر مهمی بر احساس افراد سالمند از خود و کیفیت زندگی روزانه‌شان دارد. برای سنجش طرد عینی از محله، از سالمندان درباره دسترسی محله‌ای، امنیت و فقدان تجربه جنایت یا مزاحمت و دیدگاه مثبت به محله و ساکنان آن پرسش شد. ۷۰ درصد پاسخگویان طرد از محله را کم و بسیار کم، ۲۴/۴ درصد به اندازه متوسط و ۵/۷ درصد به اندازه بالا تجربه می‌کردند. میانگین این شاخص با دامنه‌ای از ۱ برای فقدان تجربه طرد و ۵ برای تجربه طرد بالا، ۲/۳۳ و انحراف معیار آن ۰/۷۰ گزارش شد.

برای سنجش طرد ذهنی از روابط محله‌ای از سالمندان پرسیدند: چقدر از محله‌شان راضی‌اند و آیا تا آخر عمر به ماندن در همین محله تمایل دارند؟ ۷۴/۸ درصد آنان کم و بسیار کم، ۹/۸ درصد به اندازه متوسط و ۱۵/۵ درصد به اندازه زیاد احساس طرد از محله داشتند. میانگین این شاخص با دامنه پایین ۱ برای فقدان احساس طرد و دامنه بالای ۵ برای احساس طرد شدگی، ۲/۲ و انحراف معیار آن ۱/۰۰ گزارش شد.

طرد از فعالیت‌های اجتماعی- مدنی

برای بررسی طرد عینی از فعالیت‌های اجتماعی- مدنی بر فعالیت‌هایی با جنبه اجتماعی و مشارکت سالمند در اجتماع، تمرکز شده است. این فعالیت‌ها به سه دسته فعالیت‌های مذهبی، سیاسی و فرهنگی- مدنی تقسیم شده‌اند.

۱۴/۶ درصد در هیچ‌یک از این فعالیت‌ها مشارکت نداشتند و ۶/۷ درصد نیز به ندرت در این فعالیت‌های مذهبی مشارکت داشتند.

شرکت در انتخابات و فعالیت‌های سیاسی حتی به طور مقطعی از مصادیق فعالیت سیاسی است مانند شرکت در انتخابات. نزدیک به ۲۳ درصد سالمندان در انتخابات شرکت نداشتند یا به ندرت در آن شرکت کردند.

در زمینه فعالیت‌های مدنی از سالمندان درباره عضویت در گروه‌ها و سازمان‌ها پرسش شد. این دسته از فعالیت‌ها عضویت در کتابخانه، فرهنگسرا، انجمن‌های مختلف و حتی عضویت هیئت امنای مسجد و صندوق‌های خیریه و قرض‌الحسنه را دربر می‌گیرد. براساس نتایج فقط دو نفر عضو فرهنگسرا، سه نفر عضو کتابخانه و ۲ نفر عضو کانون مسجد بودند.

ترکیب سه شاخص مشارکت در فعالیت‌های مذهبی، سیاسی و مدنی، میزان برداشدگی از فعالیت‌های اجتماعی را نشان می‌دهد. فقط ۳/۳ درصد سالمندان مشارکت‌شان در فعالیت‌های اجتماعی به اندازه بالا، ۳۰/۱ درصد متوسط و ۶۶/۷ درصد پایین بوده است. میانگین این شاخص‌ها در دامنه‌ای از یک (مشارکت بالا) تا پنج (فقدان مشارکت)، ۳/۷۱ با انحراف معیار ۰/۶۴ به دست آمده است. ۶/۵ درصد پاسخگویان نیز در همه شاخص‌های طرد، از انواع فعالیت‌های اجتماعی دور بودند.

سنجش طرد ذهنی از فعالیت‌های اجتماعی - مدنی ابتدا با این پرسش آغاز شد که از نظر سالمندان سن چه تأثیری بر مشارکت و حضور سالمندان در جامعه دارد و از سوی دیگر چقدر شرایط اجتماعی حاکم بر جامعه بازدارنده است؟ نظرشان درباره توجه مسئولان به سالمندان چیست؟ چقدر جامعه به تجربه سالمندان ارزش می‌دهد و از آن بهره می‌گیرد؟ و درنهایت اینکه حضور و مشارکت خودشان در جامعه چگونه است؟

درحالی‌که ۲۶/۸ درصد نقش سن را در کاهش فعالیت‌های اجتماعی زیاد می‌دانند (البته به‌طور غیرمستقیم و به لحاظ تأثیری که بر سلامتی و توانایی بدن دارد) اما ۵۰ درصد سالمندان معتقدند که جامعه شرایط حضور سالمند در اجتماع را فراهم نیاورده و در نتیجه موجب کم‌رنگ شدن حضورشان در اجتماع شده است. ۳۷/۴ درصد پاسخگویان معتقدند مسئولان مملکت به آنها توجه دارند و ۳۰ درصدشان معتقدند "سالمندان کاملاً از دید مسئولان کنار رفته‌اند و به آنها توجه نمی‌شود". ۲۵ درصد سالمندان معتقدند در جامعه ما به تجربه سالمندان ارزش می‌دهند و از آنها در زمینه‌های مختلف استفاده می‌شود، در حالی‌که نزدیک به ۴۰ درصدشان خلاف این نظر را دارند. درنهایت ۳۷/۴ درصد پاسخگویان در اجتماع حضور پررنگ دارند و از میزان حضور خود در جامعه راضی‌اند، اما ۲۳/۶ آنها نیز معتقدند در زندگی اجتماعی مشارکت و حضور پررنگی ندارند. میانگین این شاخص در دامنه‌ای از یک (فقدان احساس طرد) تا پنج (احساس برداشدگی بالا)، ۳/۰۰ با انحراف معیار ۰/۷۸ گزارش شده است.

مقایسه ابعاد طرد عینی و ذهنی

در این قسمت برای ارائه تصویری روشن از طرد اجتماعی، ابعاد عینی طرد اجتماعی (تجربه سالمندان) و ابعاد ذهنی آن (احساس سالمندان) مقایسه شده‌اند.

جدول ۵. درصد پاسخگویان مطرود در هر وجه از طرد اجتماعی عینی (تجربه شده)

ابعاد	منابع مادی	خدمات	روابط اجتماعی	محل	انواع فعالیت‌ها
فراوانی	۵۹	۳۰	۶۵	۷	۷۹
درصد	۴۸/۰	۲۴/۴	۵۲/۸	۵/۷	۶۴/۲

از میان پنج وجه متفاوت طرد اجتماعی، طرد از انواع فعالیت‌ها با ۶۴/۲ درصد و پس از آن طرد از روابط اجتماعی با ۵۲/۸ درصد، وجوهی هستند که سالمندان بیشتری با آن مواجه‌اند. طرد از محل با ۵/۷ درصد، وجهی است که سالمندان کمتری با آن مواجه‌اند (جدول ۵).

جدول ۶. درصد پاسخگویان مطرود در هر وجه از طرد اجتماعی ذهنی (احساس شده)

ابعاد	منابع مادی	خدمات	روابط اجتماعی	محل	انواع فعالیت‌ها
فراوانی	۲۴	۳۴	۱۸	۱۹	۲۰
درصد	۱۹/۵	۲۷/۶	۱۴/۶	۱۵/۴	۱۶/۳

براساس مقایسه طرد عینی و ذهنی، در حالی که ۴۸ درصد از پاسخگویان بر مبنای شاخص‌های عینی فقر و محرومیت مادی مطرود از منابع مادی به‌شمار می‌آیند، ۱۹/۵ درصد پاسخگویان به لحاظ ذهنی خود را فقیر می‌دانند و این تصور موجب فشارهای روانی برای آنان شده است. از این ۱۹/۵ درصد مطرود ذهنی از منابع مادی، ۱۶/۲ درصد به لحاظ عینی نیز مطرود از منابع مادی به‌شمار می‌روند؛ اما ۳/۳ درصد با وجود شرایط خوب بر مبنای شاخص‌های عینی، ارزیابی مثبت از وضعیت اقتصادی‌شان ندارند.

درباره خدمات شهری با اینکه ۲۴/۴ درصد پاسخگویان مطرود از به‌کارگیری خدمات به‌شمار می‌آیند ۲۷/۶ درصدشان ارائه خدمات به سالمندان را مناسب نمی‌دانند و معتقدند در برنامه‌ریزی و طراحی خدمات، به نیازهای سالمندان توجه نشده است. نیمی از افراد با احساس طرد از خدمات (۱۳/۸ درصد پاسخگویان)، به لحاظ عینی نیز مطرود از خدمات به‌شمار می‌آیند.

از سوی دیگر ۱۰/۶ درصد پاسخگویان با وجود قادر نبودن به استفاده از خدمات به شیوه مناسب و فرارگرفتن در گروه مطرودین عینی از خدمات، از نوع خدمات ارائه شده به سالمندان راضی بودند و احساس طرد از آن نمی‌کردند.

برمبنای شاخص‌های عینی کمیت روابط، رضایت از کمیت و کیفیت روابط و نیز دریافت حمایت اجتماعی هنگام نیاز، ۵۲/۸ درصد مطرود از روابط اجتماعی شناخته شدند. با این حال ۱۴/۶ درصد طردشدگی از روابط اجتماعی را احساس می‌کنند و بقیه به نظرشان با وجود دوستان زیاد، احساس تنهایی نمی‌کنند و معتقدند هنگام نیاز به کمک و مشکلات نیز همواره کسی نزدیکشان هست. از ۱۴/۶ درصد مطرود ذهنی، ۱۰/۶ درصدشان برمبنای شاخص‌های عینی نیز مطرود شناخته شدند و ۴ درصد با وجود روابط مناسب و بهره‌مندی از حمایت هنگام نیاز، احساس طرد از روابط اجتماعی می‌کنند.

با وجود ۵/۷ درصد تجربه طرد از محله، پس از تاریک‌شدن جرأت رفت‌وآمد در محله را ندارند؛ در محله اذیت‌وآزار می‌شوند و همسایگان معتمدی ندارند. ۱۵/۴ درصدشان احساس طرد از محله می‌کنند، از محله خود ناراضی‌اند و در صورت امکان حتماً محله خود را تغییر می‌دادند. از ۵/۷ درصد مطرود عینی از محله، ۳/۲ درصدشان احساس طردشدگی از محله هم می‌کنند.

هرچند ۶۴/۲ درصد پاسخگویان در فعالیت‌های مذهبی، سیاسی و مدنی نقش چندانی ندارند، ۱۶/۳ درصدشان احساس رانده‌شدن از جامعه دارند و اینکه در اجتماع جایی برای آنها نیست، به تجربیاتشان ارزش نمی‌دهند و شرایط اجتماعی مانع از حضور فعال‌تر آنها در جامعه است. از این ۱۶/۳ درصد مطرود ذهنی از فعالیت‌های اجتماعی، ۱۰/۶ درصدشان برمبنای معیارهای عینی طرد از انواع فعالیت‌ها نیز مطرود شناخته شده‌اند و ۵/۷ درصد نیز با وجود فعالیت احساس طردشدگی و کم‌اهمیت بودن می‌کنند.

تجربه طرد عمیق

طرد عمیق اصطلاحی است که لویتاس (۲۰۰۷) برای توصیف افرادی به‌کار می‌برد که از طرد در دو یا چند زمینه مختلف رنج می‌برند. در این پژوهش طرد عمیق در دو بعد عینی و ذهنی بررسی شد.

جدول ۷. سالمندانی که طرد چندگانه را تجربه می کنند

تجربه طرد	فقدان تجربه طرد	در یک وجه	در دو وجه	در سه وجه	در چهار وجه	در پنج وجه
فراوانی	۳	۱۷	۳۱	۳۹	۲۸	۵
درصد	۲/۴	۱۳/۸	۲۵/۲	۳۱/۷	۲۲/۸	۴/۱

در حالی که فقط ۲/۴ درصد پاسخگویان در هیچ وجهی مپرود شناخته نشدند، ۴/۱ درصدشان در هر ۵ وجه مپرود شناخته شدند. ۱۳/۸ درصد در یک وجه، ۲۵/۲ درصد در دو وجه، ۳۱/۷ درصد در سه وجه و ۲۲/۸ درصد نیز در چهار وجه مپرود شناخته شدند. در نتیجه ۸۳/۸ درصد از پاسخگویان نه تنها با طرد بلکه با طرد عمیق دست و پنجه نرم می کنند.

جدول ۸. ارتباط بین وجوه مختلف طرد اجتماعی عینی (تجربه شده)

نوع طرد تجربه شده	منابع مادی	خدمات	روابط اجتماعی	انواع فعالیت ها	محل
منابع مادی	-	۱۵/۲	۳۰/۹	۳۰/۱	۴/۸
خدمات	۱۵/۲	-	۲۰/۳	۱۸/۷	۰/۸
روابط اجتماعی	۳۰/۹	۲۰/۳	-	۳۹/۸	۴/۸
انواع فعالیت ها	۳۰/۱	۱۸/۷	۳۹/۸	-	۴/۰
محل	۴/۸	۰/۸	۴/۸	۴/۰	-

ترکیب طرد از روابط اجتماعی و انواع فعالیت های اجتماعی، شایع ترین ترکیب طرد چندگانه بین سالمندان است که نزدیک به ۴۰ درصد پاسخگویان با آن مواجه اند. طرد از روابط اجتماعی و منابع مادی و نیز ترکیب طرد از منابع مادی و فعالیت های اجتماعی نیز ترکیب های معمول دیگری هستند که نزدیک به ۳۰ درصد سالمندان با آن مواجه اند. بر مبنای نتایج جدول، ادغام در روابط اجتماعی و نیز بهره مندی از منابع مادی ممکن است از بروز سایر وجوه طرد پیشگیری کند.

جدول ۹. سالمندانی که طرد چندگانه را احساس می‌کنند

تجربه طرد	فقدان تجربه طرد	در یک وجه	در دو وجه	در سه وجه	در چهار وجه	در پنج وجه
فراوانی	۵۱	۴۱	۲۴	۴	۱	۲
درصد	۴۱/۵	۳۳/۳	۱۹/۵	۳/۳	۰/۸	۱/۶

۴۱/۵ درصد پاسخگویان در هیچ وجهی احساس طرد شدن نمی‌کنند و ۳۳/۳ درصدشان در یک وجه احساس طرد می‌کنند. بنابراین ۲۵/۲ درصد پاسخگویان احساس طرد عمیق می‌کنند.

آزمون ارتباط بین وجوه طرد عینی و ذهنی

برای آزمون ارتباط بین وجوه طرد عینی و ذهنی، از آزمون همبستگی پیرسون استفاده شد (جدول ۱۰). براساس نتایج، اولاً در سایر وجوه طرد اجتماعی، بین سطح ذهنی و عینی ارتباط وجود دارد. همان‌گونه که برخی محققان نیز تأکید کردند: "مسائل ذهنی به‌طور معناداری با مسائل عینی ارتباط دارند" و درحقیقت وجوه عینی باید پیشایندی بر وجوه ذهنی به‌شمار آیند. ثانیاً نه‌تنها ارتباط همبستگی بین سطوح عینی و ذهنی وجود دارد بلکه وجوه مختلف نیز با یکدیگر مرتبطند و این همان چیزی است که در ادبیات طرد آن را مفهوم اتصال می‌نامند؛ در اینجا موضوع، شناسایی روابط درونی و متقابل است (نک: سیسی: ۱۹۹۹، موری: ۱۹۹۸، راندلف: ۱۹۹۹:۲ به نقل از فارینگتون: ۲۰۰۲). برای نمونه طرد عینی از منابع مادی نه‌تنها با طرد ذهنی از منابع مادی ارتباط دارد، بلکه ارتباط آن با طرد از روابط اجتماعی در هر دو سطح عینی و ذهنی، طرد از خدمات در سطح عینی و طرد از محله در سطح ذهنی نیز معنادار است. یعنی افزایش یا کاهش طرد عینی از منابع مادی سبب افزایش یا کاهش در وجوه نامبرده می‌شود.

جدول ۱۰. آزمون همبستگی بین وجوه طرد عینی و ذهنی

انواع فعالیت‌ها	طرد عینی از انواع فعالیت‌ها	طرد ذهنی از محله	طرد عینی از محله	طرد ذهنی از روابط اجتماعی	طرد عینی از روابط اجتماعی	طرد ذهنی از خدمات	طرد عینی از خدمات	طرد ذهنی از منابع مادی	طرد عینی از منابع مادی	وجوه طرد
-	-۰/۱۶ ۰/۰۹	۰/۲۵ ۰/۰۰۵	۰/۱۶ ۰/۰۷	۰/۲۰ ۰/۰۲	۰/۲۲ ۰/۰۲	-	۰/۳۶ ۰/۰۰۰	۰/۶۱ ۰/۰۰۰	۱	طرد عینی از منابع مادی
۰/۲۲ ۰/۰۱۳	-	۰/۲۳ ۰/۰۱۳	۰/۲۶ ۰/۰۰۴	۰/۲۸ ۰/۰۰۲	۰/۲۳ ۰/۰۱	-	-	۱	۰/۶۱ ۰/۰۰۰	طرد ذهنی از منابع مادی
-	۰/۱۹ ۰/۰۳	-	-	-	۰/۲۷ ۰/۰۰۱	۰/۳۸ ۰/۰۰۰	۱	-	۰/۳۶ ۰/۰۰۰	طرد عینی از خدمات
-	-۰/۰۸۷ ۰/۰۳	-	-	-	۰/۲۴ ۰/۰۱	۱	۰/۳۸ ۰/۰۰۰	-	-	طرد ذهنی از خدمات
-	۰/۲۳ ۰/۰۱	-	۰/۲۶ ۰/۰۴	۰/۲۶ ۰/۰۰۴	۱	۰/۲۴ ۰/۰۱	۰/۲۷ ۰/۰۰۱	۰/۲۳ ۰/۰۱	۰/۲۲ ۰/۰۲	طرد عینی از روابط اجتماعی
۰/۳۷ ۰/۰۰۰	-	-	۰/۳۹ ۰/۰۰۰۰	۱	۰/۲۶ ۰/۰۰۴	-	-	۰/۲۸ ۰/۰۰۲	۰/۲۰ ۰/۰۲	طرد ذهنی از روابط اجتماعی
۰/۴ ۰/۰۰۰	۰/۲۸ ۰/۰۰۲	۰/۵۱ ۰/۰۰۰	۱	۰/۳۹ ۰/۰۰۰	۰/۲۶ ۰/۰۰۴	-	-	۰/۲۶ ۰/۰۰۴	-	طرد عینی از محله
-	-	۱	۰/۵۱ ۰/۰۰۰	-	-	-	-	۰/۲۳ ۰/۰۱۳	۰/۲۵ ۰/۰۰۵	طرد ذهنی از محله
۰/۳۱ ۰/۰۰۱	۱	-	۰/۲۸ ۰/۰۰۲	-	۰/۲۳ ۰/۰۱۰	-	۰/۱۹ ۰/۰۳	-	-	طرد عینی از انواع فعالیت‌ها
۱	۰/۳۱ ۰/۰۰۱	-	۰/۴ ۰/۰۰۰	۰/۳۷ ۰/۰۰۰	-	-	-	۰/۲۲ ۰/۰۱۳	-	طرد ذهنی از انواع فعالیت‌ها

بحث و نتیجه‌گیری

در جوامع امروزی با افزایش امید به زندگی، روند رو به رشد جمعیت سالمندان را می‌بینیم؛ سالمندانی که دوست دارند اطرافیان به آنان توجه و محبت کنند و وجودشان برای خانواده و اجتماع مهم و باارزش باشد. پس جامعه در سطح کلان و خانواده در سطح خرد موظفند شرایطی را فراهم کنند که سالمند احساس عزت نفس کند و سالمندی فقط دوره انتظار برای مرگ نباشد.

در این پژوهش با توجه به هدف یعنی بررسی طرد اجتماعی، این مفهوم در پنج وجه طرد از منابع مادی، خدمات اجتماعی، انواع فعالیت‌های اجتماعی، روابط اجتماعی و محله بررسی شد. میانگین وجه طرد عینی از منابع مادی بین سالمندان، ۳/۰۶ و انحراف معیار آن ۱/۰۴ گزارش شد و ۴۸/۰ درصد پاسخگویان در این وجه مطرود شناخته شدند. اما میانگین طرد ذهنی از منابع مادی، کمتر از وجه عینی و ۲/۸۳ با انحراف معیار ۰/۸۶ گزارش شد و ۱۹/۵ درصد پاسخگویان نیز احساس طرد از منابع مادی می‌کردند. ۳۱/۸ درصد که به لحاظ عینی، مطرود مادی شناخته شده بودند، طرد از منابع مادی را احساس نمی‌کردند. ۳/۳ درصد از پاسخگویان، با وجود برخورداری از وضعیت خوب (شرایط عینی)، ارزیابی مثبت از وضعیت اقتصادیشان نداشتند و احساس طردشدگی می‌کردند. بنابر سخن شارف، سالمندانی که دوران قبل از سالمندی خود را در رفاه نسبی مالی گذرانده‌اند، به آسانی تغییر اوضاع اقتصادی حاصل از سالمندی را نخواهند پذیرفت. این تناقض درست به نظر می‌رسد، مخصوصاً که این افراد با هزینه‌های بالای پزشکی نیز مواجه‌اند که احتمالاً بار روانی سنگینی در پی دارد.

۲۴/۴ درصد پاسخگویان امکان بهره‌مندی مناسب از خدمات ارائه‌شده را نداشتند در نتیجه مطرود از خدمات شناخته شده‌اند. در مقابل ۲۷/۶ درصد سالمندان احساس می‌کردند که ارائه خدمات به سالمندان نامناسب بوده و در برنامه‌ریزی و طراحی خدمات، به نیازهای سالمندان بی‌توجهی شده است. از بین ۲۷/۶ درصد مطرود ذهنی، ۱۳/۸ درصد به لحاظ عینی نیز مطرود از خدمات به‌شمار می‌آمدند. از سوی دیگر ۱۰/۶ درصد پاسخگویان با وجود استفاده‌نکردن از خدمات و به‌شمار آمدن در گروه مطرودین عینی از خدمات، از خدمات ارائه‌شده به سالمندان راضی بودند و احساس طرد از آن نمی‌کردند.

۵۲/۸ درصد سالمندان بررسی‌شده در وجه روابط اجتماعی مطرود شناخته شدند. البته بالابودن طرد در این وجه طبیعی است زیرا بیشتر روابط و رفت‌وآمدهای سالمندان با

فرزندانشان است، و فرزندان (با همسر) منابع اصلی کمک به سالمند هستند؛ در نتیجه نقش سایر گروه‌ها حتی برادر و خواهر نیز در این خصوص بسیار کم است. اما میانگین طرد ذهنی از روابط اجتماعی کمتر از طرد عینی گزارش شده است و $14/6$ درصد پاسخگویان احساس طرد از روابط اجتماعی می‌کنند. $10/6$ درصد نیز در هر دو وجه عینی و ذهنی مطرود شناخته شدند و $42/2$ درصد از سالمندانی که به لحاظ عینی از روابط اجتماعی طرد شدند، طرد از آن‌را احساس نمی‌کنند.

$5/7$ درصد پاسخگویان طرد از محله را تجربه کردند. اما $15/4$ درصد پاسخگویان احساس طرد از محله داشتند، از محله خود راضی نبوده و در صورت امکان حتماً محله خود را تغییر می‌دادند. از $5/7$ درصد پاسخگوی مطرود از محله، $3/2$ درصد احساس طرد شدگی از محله نیز داشتند.

میانگین وجه طرد تجربه‌شده از انواع فعالیت‌ها، $3/74$ با انحراف معیار $0/7$ گزارش شده است و $64/2$ درصد نیز در این وجه مطرود شناخته شدند. همچنین مشارکت پاسخگویان در فعالیت‌های سیاسی بیشتر از فعالیت‌های مذهبی و مدنی بوده است. میانگین این شاخص در وجه ذهنی، $3/00$ با انحراف معیار $0/78$ گزارش شد و $16/3$ درصد پاسخگویان احساس طرد شدگی از جامعه دارند و اینکه در اجتماع جایی برای آنها نیست، به تجربه آنها ارزش نمی‌گذارند و شرایط اجتماعی مانع از حضور پررنگ‌تر آنها در جامعه است. از این $16/3$ درصد مطرود ذهنی از فعالیت‌های اجتماعی، $10/6$ درصد بر مبنای معیارهای عینی طرد، از انواع فعالیت‌ها نیز مطرود شناخته شدند و $5/7$ درصد نیز با وجود انواع فعالیت‌ها، احساس طرد شدگی و کم‌اهمیت بودن می‌کنند. بنابراین 48 درصد با وجود انفعال در اجتماع، احساس طرد شدن از آن ندارند. برای این افراد در جامعه بودن و انجام فعالیت‌های داوطلبانه، دغدغه نیست و با انتخاب خود از آن کنار کشیده‌اند.

بر اساس نتایج، با افزایش طرد اجتماعی عینی (تجربه فرد)، احساس طرد نیز افزایش می‌یابد. بنابراین بر مبنای نظر لائون که "ابعاد عینی و ذهنی با هم در ارتباطند" و مسائل عینی به‌طور معناداری با مسائل ذهنی در ارتباطند و در حقیقت وجوه عینی می‌بایست پیشایندهای بر وجوه ذهنی در نظر گرفته شوند، که در این پژوهش نیز اثبات شد.

همچنین نتایج پژوهش، خصلت پویایی و همبستگی وجوه طرد با یکدیگر را نیز می‌رساند و اینکه تجربه طرد در یک وجه با تجربه و احساس طرد در وجوه دیگر در ارتباط است.

پیشنهاد و راهکارها

براساس نتایج این پژوهش، ۶۴ درصد سالمندان از انواع فعالیت‌های فرهنگی- اجتماعی و نیز نزدیک به ۵۳ درصدشان از روابط اجتماعی طرد شده‌اند. بنابراین ضروری به نظر می‌رسد که روش‌های مؤثری برای افزایش حضور سالمندان در جامعه و خانواده، با رفع موانع مشارکت و نیز تعریف نقش‌های جدید، انجام شود. در این راستا راهکارهایی پیشنهاد می‌شوند:

- تعریف نقش‌های جدید برای سالمندان؛ بکارگیری تجربه و مهارت سالمندان در زمینه آموزش به جوانان -در قالب طرح‌های محله‌محور یا گسترده‌تر- بهره برد. این امر موجب افزایش روابط بین نسل‌ها و بهره‌مندی جامعه از مزایای آن خواهد شد.

- تعریف برنامه‌های اجتماعی، فرهنگی و تفریحی و آموزشی برای سالمندان فعال و مستقل

در محله‌ها.

- بازنگری در شیوه ارائه خدمات شهری و ایجاد تغییرات، برای امکان بهره‌مندی سالمندان از این خدمات: برای نمونه در خصوص وسایل حمل‌ونقل عمومی. سالمندان به مشکلاتی اشاره کرده‌اند مانند شلوغی وسایل که استفاده از آنرا سخت و خطرناک می‌کند، طراحی بد و نامناسب و هزینه‌ها. اختصاص تسهیلات و خدمات برای سالمندان در ادارات، بانک‌ها، بیمارستان‌ها، میادین میوه و تره‌بار.

- فرزندان سالمندان، بزرگترین و در برخی موارد تنها منابع حمایتی آنان هستند. این موضوع، نگهداری از سالمندان -به‌ویژه سالمندانی که برای کارهای روزانه خود کمک نیاز دارند- چالش‌های بسیاری برای خانواده‌ها و خود سالمند در پی داشته است. تعریف خدمات دولتی پرستاری و نگهداری از سالمندان و مراکز نگهداری روزانه سالمندان (Day Care) ممکن است گامی بزرگ در حل این مشکل باشد.

منابع

- حبیبی، عقیل (۱۳۸۶)، «ارتباط کیفیت زندگی با فعالیت‌های جمعی در سالمندان غرب تهران در سال ۱۳۸۵»، در مجموعه مقالات سومین کنگره بررسی مسائل سالمندی در ایران و جهان. تهران، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- ذکریایی، فاطمه (۱۳۸۶)، نگاهی جامعه‌شناختی به تفاوت‌های جنسیتی در سالمندی: با تاکید بر شبکه روابط و حمایت‌های اجتماعی (مطالعه موردی شهر تهران).، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی. دانشگاه الزهرا.
- قاضی نژاد، مریم (۱۳۸۹)، "طرد اجتماعی جوانان: علل و پیامدها".، طرح پژوهشی، مرکز مطالعات جوانان (دانشگاه الزهرا).
- قائم مقامی، اکرم (۱۳۷۱)، بررسی و مقایسه نگرش فرزندان سالمندانی که در منازل زندگی می‌کنند و سالمندانی که در سرای سالمندان به سر می‌برند نسبت به سالمندان و سالمندی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته پرستاری، دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- Demakakos, P., Nunn, S., Nazroo, J. (2006) , "Loneliness, Relative Deprivation and Life Satisfaction", **Retirement, health and relationship of the older population in England: The 2004 English longitudinal Study of Aging**, London , 297- 318 in <http://www.ifs.org.uk/elsa/report06/ch10.pdf>
- Farrington, F. (2002) , "Toward a useful definition: advantages and criticism of social exclusion", **GEOS View**, No 25: 1-15.
- Gere, C. (2002) , **Digital culture**, London: Special edition journals.
- Fine, M., Spencer, R (2009) , "Social Isolation Development of an Assessment Tool for HACC Services", **Report Centre for Research on Social Inclusion**, Macquarie University, Sydney In <http://www.crsi.mq.edu.au/public/download.jsp?id=2423>
- Hoff, A. (2008). "Tackling Poverty and Social Exclusion of Older People – Lessons from Europe", **Oxford Institute of Ageing Working paper 308**. In <http://www.ageing.ox.ac.uk>
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E. and Patsios, D. (2007) **The Multidimensional Analysis of Social Exclusion**. London: Social Exclusion Task Force. In <http://www.bristol.ac.uk/poverty/Social%20Exclusion/multidimensional.pdf>
- Netuveli, G., Blane, D. (2008) , "Quality of life in older age", **British Medical Bulletin**, No 85, 113-126.
- Phillipson, C., Scharf, T. (2004) , **The impact of government policy on social exclusion among older people**, London: Office of the Deputy Prime Minister.
- Scharf, T., Phillipson, C., Smith, A. (2005) , **Multiple exclusion and quality of life amongst excluded older people in disadvantage neighbourhoods**, Center for Social Gerontology, Keele University.
- Scharf, T., Phillipson, C., Kingston, P. & Smith, A. (2001) , "Social exclusion and older people: exploring the connections", **Education and Ageing**, NO 3 : 303-320.
- Scharf, T., Phillipson, C., Kingston, P. & Smith, A. (2000) , **Social exclusion and older people: Towards a conceptual framework**, Centre for Social Gerontology .
- Silver, H. (1994) , "Social exclusion and social solidarity: Three paradigms", **International Labour Review**, Nos 5–6:531–78.

- Theobald, H. (2005) , "Social exclusion and Care for the elderly: Theoretical Concepts and Changing Realities in European Welfare States". **Discussion Paper. Working Group on Public Health Policy**, Social Science Research Center (WZB). Berlin, SP I 2005-301.
- Toye, M., Infanti, J. (2004) , **Social Inclusion and Community Economic Development**,Pan-Canadian Community Development Learning Network Project Framework.
- Vrooman, C., Jehoel, G. (2008) , **Said exclusion of the elderly a comparative study of EU member states**, Eneori Research Report No 57 [http://kms1.isn.ethz.ch/ serviceengine/ Files/ISN/ 92913](http://kms1.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/92913).